

IMPACTE DE LES MIGRACIONS A ANDORRA. PROCÉS D'INTERCANVI D'IDEES I PERSONES

Resum

La mobilitat de la població és una constant de la societat andorrana, en què la composició, l'origen, el destí i la intensitat canvien en el decurs del temps. El fenomen migratori, constituït en l'eix central del creixement i de la dinàmica demogràfica de l'Andorra del segle xx, ha passat a ser un factor intrínsec de la mateixa evolució demogràfica. La incorporació de població estrangera, formada majoritàriament per treballadors, ha estat un fenomen d'importància cabdal que permet definir Andorra com un país d'immigració.

El fet immigratori, com a fenomen social que ha marcat el país al llarg del segle xx, ha anat íntimament lligat a la transformació econòmica que no hauria estat possible sense la contribució de la immigració. A més, ha determinat els canvis legislatius necessaris perquè la societat andorrana s'adapti a les noves circumstàncies.

L'estudi dels moviments migratoris és complex i multidimensional. La immigració ha deixat la seva empremta a través de l'aportació humana, econòmica i cultural. En un principi, quan la immigració era minoritària, el país va acollir persones amb valors culturals i aspiracions clarament compatibles amb les locals, però a partir dels anys seixanta, el fenomen immigratori es torna massiu i adquireix una nova dimensió econòmica i social que esdevé un repte per a Andorra.

La societat d'avui és producte del canvi social derivat de la immigració. Un canvi que el sistema institucional ha tractat de normar, amb totes les limitacions i contradiccions que acostumen a trobar els mecanismes productors de normes a l'hora de regular els fenòmens migratoris.

Paraules clau: contraban d'idees, Andorra, transformació, personatges, migracions.

**Maria Jesús Lluelles
Larrosa**

Doctora en Geografia
Universitat d'Andorra

Abstract: *Impact of migration in Andorra. Process of exchange of people and ideas*

There has always been population mobility in Andorran society, in which the composition, origin, destination and intensity change in the course of time. Migration, which was constituted in the central axis of growth and demographic dynamics of Andorra in the 20th century, has become an intrinsic factor of demographic evolution. The incorporation of a foreign population, made up mainly

of workers, has been a phenomenon of great importance which allows us to define Andorra as a country of immigration.

Immigration, regarded as a social phenomenon which has influenced the country throughout the 20th century, has been closely linked to the economic transformation which would not have been possible without immigration. Moreover, it has determined the necessary legislative changes so that Andorran society could adapt to the new circumstances.

The study of migration is complex and multidimensional. Immigration has left its mark through human, economic and cultural contribution. At first, when migration was a minority, the country welcomed people with cultural values and clear compatible aspirations with the local people, but from the sixties, migration became massive and acquired a new economic and social dimension which became a challenge for Andorra.

Today's society is the result of the social change derived from immigration. The institutional system has tried to rule such change, with all the limitations and contradictions that the producing mechanisms of rules tend to encounter when regulating immigration.

Key words: exchange of ideas, Andorra, transformation, characters, migration.

Introducció

Aquesta ponència, presentada en el marc del IX Col·loqui Internacional d'Estudis Transpirinencs, se centra en la influència que han tingut els processos migratoris en la modernització del país i en l'evolució de la identitat andorrana. Andorra ha actuat, durant el segle xx, com a país emissor i receptor de persones, un territori on les migracions han jugat un paper important, ja que han generat un flux d'idees que han impulsat la modernització i han influït en la identitat nacional.

Malgrat que els fenòmens migratoris poden obeir a diverses causes, en el cas de les migracions andorranes del segle xx, la major part han estat determinades per causes econòmiques.¹ El segle passat va ser el segle de la transformació; el sector terciari va substituir el primari i, si el fenomen econòmic més important va ser el turisme, el fenomen social més rellevant van ser les migracions.

A l'inici del segle, especialment durant les primeres dècades, Andorra actuava com a país emissor i els emigrants andorrans d'aquesta època van contribuir als canvis interiors del país, influïts pel bagatge ideològic que van adquirir fora. Quan el signe dels moviments migratoris canviï i Andorra actuï com a país receptor, els nouvinguts impulsaran el desenvolupament de la societat civil. Aquesta aportació afavorirà, amb el decurs del temps, l'adaptació de les institucions a la nova realitat socioeconòmica.

Emigració

A les acaballes del segle XIX i durant les primeres dècades del XX, les condicions de vida van determinar un corrent emigratori que es dirigí a Espanya i França. El país es desprèn dels excedents demogràfics per compensar els desequilibris existents entre població i recursos. El despoblament originat pel fenomen migratori no resulta exclusiu d'Andorra, sinó que es produeix de manera similar a la resta dels Pirineus.

El panorama de les dades demogràfiques de les primeres dècades del segle XX resulta confús, a causa de la multiplicitat de fonts i de la seva escassa fiabilitat. Malgrat aquest dèficit estadístic, l'autor Fernando de los Ríos Urruti proporciona els valors de l'any 1917, la qual cosa ens permet comparar l'estructura demogràfica d'aquests primers anys del segle XX amb l'actual i observar que no guarden cap mena de paral·lelisme.² L'autor aporta la fotografia de l'estructura demogràfica de l'any 1917: el nombre d'habitants ascendia a 4.309, dels quals tan sols 226 eren estrangers, mentre que el 95% de la població era andorrana. La densitat de població era baixa, de 9,5 persones per quilòmetre quadrat. Unes taxes elevades de natalitat (30,6‰) i mortalitat (20,4‰) proporcionaven una alta taxa de creixement vegetatiu. Aquesta estructura no manté relació amb l'actual que —amb 70.750 habitants, on només la meitat són andorrans, una densitat de 151 habitants per quilòmetre quadrat i unes taxes més baixes de natalitat (9‰) i de mortalitat (3,9‰)— presenta un creixement vegetatiu que és la meitat del de 1917.

La despoblació que pateix Andorra, a causa de l'emigració, s'inicia el darrer terç del segle XIX i es manté fins als anys trenta del XX. L'emigració, temporal o definitiva, es presentava com la solució més simple a les dures condicions de vida fruit d'una economia en recessió. Amb la pèrdua de població s'aconseguia reduir la pressió demogràfica sobre el territori i s'obtenia una font suplementària d'ingressos, a través dels emigrats.

Els andorrans que es dirigien a Espanya es concentraven principalment a l'àrea metropolitana de Barcelona. En aquesta ciutat no tenien una consciència clara de ser a l'estranger, pel fet que no hi havia una frontera cultural excessivament diferenciada. Les idees de la República influïran en aquests grups d'emigrats, coincidint en el temps amb les obres que Forces Hidroelèctriques d'Andorra SA (FHASA) realitza a Andorra, amb més d'un miler de treballadors espanyols. Tot plegat aportarà un cert element de canvi social.

Encara que es desconeix el nombre exacte d'emigrants andorrans, l'autor Gaston Combarnous situa en 400 els que viuen a Barcelona.³ Aquest col·lectiu dona mostra d'una intensa activitat política i cultural que es tradueix en nombroses publicacions sobre Andorra, de caràcter reivindicatiu, durant el període de la Segona República. Editen butlletins de periodicitat mensual, entre l'any 1929 i la Guerra Civil Espanyola —el 1934 serà l'any més

prolífic—, però les circumstàncies del conflicte bèl·lic n'acaben impedit la continuïtat. Les publicacions, que canvien freqüentment de nom i de raó social, tracten temes polítics, culturals i educatius i, sovint, es caracteritzen pel radicalisme ideològic. S'hi qüestionen tant la figura institucional dels coprínceps com els inversors estrangers en infraestructures hidroelèctriques i viàries d'Andorra, i es reivindica una constitució moderna i el sufragi universal.

El mateix Combarrous calcula entre 1.300 i 1.400 els andorrans emigrats a França. En l'elecció del país gal influïen dos atractius fonamentals: la llibertat de circulació i d'instal·lació per exercir qualsevol activitat econòmica per als andorrans i la cobertura sanitària que el país els oferia. Els departaments escollits eren l'Arieja, on les mines de talc de Luzenac ocupaven un centenar d'andorrans, a més de les localitats de Saint Giron, Pàmies i Foix, nuclis receptors de part del flux migratori andorrà. També eren lloc de destí preferent els departaments de l'Aude i l'Hérault, especialment les localitats de Narbona i Besiers. En aquests dos darrers departaments, els andorrans es dediquen a vendre productes agrícoles i a treballar com a assalariats agrícoles, en funció de la verema.

Al mateix temps que el grup de Barcelona, però sense la continuïtat d'aquell, el grup d'andorrans residents a Besiers edita una publicació en què també proposen una constitució moderna per a Andorra i el sufragi universal.

Les circumstàncies històriques que viu el país i la influència de les idees aportades pels emigrats van ser decisives, de ben segur, en l'adopció del sufragi universal masculí el 1933 i per declarar públiques les sessions del Consell General, en un procés de major transparència política. El procés de canvi, que alguns autors han definit com «la revolució andorrana de 1933», va estar revestit de fortes tensions internes.

Entre els andorrans que van emigrar temporalment, cal destacar la figura de Francesc Cairat (1880-1968), el qual va jugar un paper cabdal en la política andorrana de bona part del segle xx. Assisteix com a testimoni dels fets que viu la convulsa ciutat de Barcelona, on treballa d'aprenent en una botiga de teixits, i manté relació amb altres andorrans. Aprofita la cultura que el nou entorn li ofereix, assisteix a concerts de Pau Casals i al teatre, on es declara admirador de Margarida Xirgu. De ben segur que els contactes amb la cultura catalana van eixamplar la seva visió del món. Quan retorna a Andorra, s'introdueix en la política el 1907 i esdevé síndic general, càrrec que ocupa entre els anys 1936-1960. Viatjarà freqüentment a la ciutat que l'acollí com a emigrant.⁴

Immigració

Aquests moviments migratoris que viu Andorra, amb caràcter temporal o definitiu, formen part d'un context social i econòmic que variarà substancialment en unes dècades, en funció de la situació política internacional i dels canvis que experimentarà el país. Andorra transforma la seva base productiva i passa a acollir fluxos migratoris, provinents d'un entorn proper. De país emissor passa a receptor i, des de l'òptica del contraban d'idees, cal assenyalar tres fases, amb els consegüents impactes socials i econòmics.

En una primera fase, els conflictes bèl·lics dels països de l'entorn constituïran el punt de partida que contribueix al desenvolupament de la societat andorrana a través de la presència d'exiliats. La segona fase, que coincideix amb la dècada dels cinquanta, actuarà de frontissa entre la primera i la tercera, d'al·livió immigratori, que s'estén des dels anys seixanta fins a la dècada dels vuitanta. Aquesta etapa d'al·livió, en resposta a la demanda de mà d'obra, obligarà a desenvolupar tot un seguit d'infraestructures socials i educatives i a adaptar les estructures institucionals a la nova realitat socioeconòmica.

Cal fer esment que la primera onada d'estrangers que arriba al país, integrada per espanyols i motivada per les obres de FHASA, entre els anys 1929 i 1933, va aportar el capital humà necessari per construir infraestructures bàsiques, com les carreteres i una central hidroelèctrica, però la major part d'aquests treballadors va retornar al seu país d'origen, un cop finalitzades les obres. Des del punt de vista del contraban d'idees, va ser l'exili espanyol originat per la Guerra Civil el que va aportar l'element de canvi necessari per dinamitzar la societat andorrana.

Immigració política i refugiats de les guerres

Andorra actua com a territori d'acollida i de trànsit d'una part dels fluxos migratoris de caràcter polític que desencadenen tant la Guerra Civil Espanyola com la Segona Guerra Mundial. Abordem conjuntament les dues primeres fases immigratòries que hem distingit des de la perspectiva del contraban d'idees —la de refugiats i la de transició—, ja que ambdues comparteixen elements en comú, com el fet que estan integrades en general per catalans els quals, majoritàriament, es poden identificar amb nom i cognoms.

Aquesta arribada de catalans continua després de la Guerra Civil Espanyola, ja que durant la Segona Guerra Mundial alguns d'ells, que s'havien exiliat a França, opten per buscar a Andorra un refugi segur i coincideixen amb el retorn d'andorrans que fugen de l'ocupació alemanya. D'altres recalen al país a la dècada dels cinquanta, cansats de la dictadura franquista.

Les referències al volum dels fluxos de persones que van utilitzar Andorra com a via de pas o terra d'acollida, durant les guerres, no permeten establir una xifra que acosti a la dimensió real que l'impacte demogràfic va tenir sobre el país. Les autoritats andorranes, que en un inici es mostren tolerants amb els refugiats, es tornaran restrictives amb els permisos de residència quan es troben sobrepassades pel volum de l'afluència, a mesura que els conflictes s'allarguen. La majoria d'autoritzacions es limiten a una estada de pocs dies i, en conseqüència, els censos no poden recollir la realitat demogràfica del moment. Així, el 1940, d'una població de 4.121 habitants, tan sols consten 463 estrangers de nacionalitat espanyola.

La immigració política originada per la Guerra Civil estava integrada per persones joves, entre les quals hi havia professionals que, en fixar la seva residència a Andorra, beneficiaven el país des del punt de vista cultural i social. Un cop arribats, s'integren amb relativa facilitat en una comunitat amb la qual comparteixen llengua. Impulsen les associacions culturals i esportives que aniran conformant una nova societat immersa en un procés de canvi, al qual contribuiran decisivament els que vingueren en aquest període d'inestabilitat en el paísos de l'entorn. Aquestes entitats, de caràcter voluntari i sense ànim de lucre, tenien vincles amb l'Administració i depenien parcialment del seu suport econòmic.

Entre els refugiats arribats a Andorra en aquesta època, cal destacar un bon nombre de metges catalans de prestigi que es van exiliar amb motiu de la Guerra Civil. Per a molts d'ells, França va ser el primer destí, la primera parada per a l'inici de camins més llunyans. Així, Joaquim Trias, íntimament lligat a la figura del Dr. Antoni Vilanova, exerceix un temps a Carcassona per passar posteriorment a Andorra, on funda una clínica a la capital i hi resideix fins al 1947, quan retorna a Barcelona. També l'intel·lectual i poeta Josep Estadella, ministre de Treball i Previsió Social entre 1933-1934, després de residir un temps a Carcassona, passa a Andorra, on viurà fins al 1950. Igualment, van recalcar temporalment a Andorra, després de passar per França, els doctors Antoni Barcia i Josep Sastre. D'altres es van quedar definitivament al país per exercir la professió, com el Dr. Josep Farràs i l'exdiputat Miquel de los Santos Cunillera.

No podem oblidar empresaris de renom, com Higiní Cierco (1921-2004), fill de catalans que estiejaven a Andorra i que s'estableix al país durant la Guerra Civil. Menció especial mereix l'escultor Francesc Viladomat (1899-1989) que l'any 1941 opta per residir a Andorra, fugint de la dictadura franquista. També cal assenyalar els advocats refugiats de la Guerra Civil, Ramón Villeró, regidor republicà a la ciutat de Lleida, i Antoni Forné, que fou secretari permanent del Sindicat d'Iniciativa.

Entre els andorrans retornats, cal fer esment de Francesc Pantebre (1906-1999), fill i nét d'andorrans establerts a Catalunya. Es tracta d'un home polifacètic (baster, fotògraf,

músic), que retorna el 1944 i participa activament en entitats com el Futbol Club, el Sindicat d'Iniciativa i l'Automòbil Club. A més, va fundar el Grup d'Escacs, el Club Pirinenc, l'Agrupació Sardanista i la Cobla Andorrana.

Durant la dècada de transició, als anys cinquanta, arriba al país Josep Fontbernat Verdaguer (1897-1977), músic i polític català, exiliat a França, fundador dels Cors Andorrans (1957-1958). Dirigia un programa a l'emissora Sud-Ràdio, titulat *Glossari Andorrà*, que el va fer molt popular entre els radiooients i va contribuir a difondre la llengua catalana. En la mateixa època, destaca la figura d'Esteve Albert i Corp (1914-1995), polifacètic home de lletres, historiador, poeta i promotor cultural. De la seva trajectòria, a bastament estudiada, ressaltava el Pessebre Vivent d'Engordany, primer gran èxit turístic de l'Andorra dels cinquanta, que, iniciat el 1955, va ser representat durant cinc anys. El despertar de l'Andorra comercial va íntimament lligat a la representació que per Nadal va impulsar l'Esteve Albert i encara forma part de l'imaginari de molta gent. Els catalans aprofitaven la representació del Pessebre Vivent per comprar les darreres novetats que el mercat andorrà oferia, com les olles de pressió.

S'ha fet referència a les persones més rellevants que van entrar a Andorra, durant les guerres i la postguerra espanyola, algunes de les quals s'hi van quedar temporalment, d'altres definitivament i que, gràcies a la seva presència, van contribuir a la transformació del país i van col·laborar activament en el camp de la cultura i l'esport a través de l'associacionisme. De ben segur que en la relació no hi figuren tots els que hi haurien de ser i que també van tenir incidència en el desenvolupament de la societat civil i el ressorgiment econòmic que assolirà Andorra a partir de la segona meitat del segle xx.

Al·livió immigratori

A partir de la dècada dels seixanta i fins a la crisi dels noranta, Andorra assisteix a un procés d'expansió de l'economia que determina l'arribada d'una onada d'immigrants que acut al país per motius estrictament econòmics. Aquest fenomen va estar motivat per les necessitats de mà d'obra que generava el fort impuls econòmic experimentat en aquests anys, en els quals es va consolidar el model productiu del país. Consegüentment, aquest fenomen migratori s'integra per persones que, majoritàriament, resten en l'anonimat.

La procedència és diversa i, en base al seu volum, tenen una clara incidència sobre la identitat andorrana, que es difumina progressivament. A partir de 1970, el ritme de creixement de la població es modera en termes relatius, cosa lògica, atès que resultaria difícilment assumible mantenir durant molt de temps unes taxes d'increment poblacional

com les del període anterior. Si entre 1970 i 2000 s'hagués mantingut la mateixa pauta de creixement experimentada durant els seixanta, la població andorrana s'hauria aproximat a les 250.000 persones a l'inici del segle XXI.⁵ En tot cas, l'expansió demogràfica enregistrada des del començament dels anys seixanta fins al 1990 es pot qualificar d'espectacular.

L'expansió econòmica s'acompanya de l'afluència d'immigrants per treballar en el sector dels serveis i de la construcció. La immigració adopta un caràcter més massiu, fins al punt que els residents estrangers superaran numèricament els nacionals andorrans, un fet insòlit i únic en el món occidental, en temps de pau. Quant a l'origen dels immigrants, Andorra exerceix, des del començament, un poder d'atracció més marcat sobre el territori espanyol que sobre el francès; vint anys més tard, aquesta atracció s'estendrà també a Portugal.

Aquest al·livió immigratori configurarà una nova estructura demogràfica, feta a mesura de les necessitats dels sectors polítics i econòmics, que forçarà els canvis socials i institucionals necessaris per adaptar-se a la nova realitat. La intensitat dels canvis demogràfics és tal que genera una nova identitat andorrana, d'origen multicultural. Aquesta nova realitat obligarà a modernitzar el país i, a fi de salvaguardar al màxim la identitat, Andorra respon de diverses formes: integra una part de la immigració, intervé en l'educació, garantint continguts andorrans, i modernitza les institucions, però manté per sobre de tot l'estructura secular de copríncipat que actua de senyera de la identitat.

Mentre s'accelera el procés de transformació econòmica, la societat civil i l'associacionisme continuen l'expansió iniciada en l'època anterior, de la mà de personatges com Manel Anglada Ferran (1918-1998), que fixa la residència definitiva a Andorra el 1962, quan hi arriba procedent de Llivia. Es tracta d'un investigador de la llengua catalana i d'un dels primers professors de català del país, fundador del Cercle de les Arts i les Lletres i del Club Pirinenc, entre altres. També cal destacar la presència de l'escriptor i periodista català Lluís Capdevila Vilallonga (1895-1980), que va fixar-hi la residència el 1973 i acabà els seus dies al Principat. L'any 1939 s'havia exiliat a França i ja el 1958 havia escrit un interessant llibre sobre Andorra.

Els efectes de l'al·livió immigratori sobre l'àmbit social i la rapidesa dels esdeveniments econòmics obliguen el sector públic, conscient de les seves obligacions amb els nous arribats, a assumir progressivament la creació de noves infraestructures necessàries per fer front a l'arribada massiva d'estrangers. Així, durant la dècada dels anys seixanta, el Consell General basteix edificis escolars a totes les parròquies, amb l'ànim que tots els infants tinguin les mateixes oportunitats formatives. L'any 1962 s'instaura una assegurança d'accidents de treball obligatòria per a tots els obrers i empleats de la indústria, el comerç i l'agricultura i, finalment, el 1966 es crea la Caixa Andorrana de Seguretat Social (CASS). El 1971

es construeix la Clínica Meritxell i, posteriorment, el 1976, es crea el Centre Hospitalari Andorrà, entitat que aglutina la clínica Meritxell i la clínica que el Dr. Vilanova havia construït a Santa Coloma.

La irrupció en l'escenari andorrà d'altres cultures provinents d'un entorn geogràfic proper, amb forta presència de castellanoparlants, porta l'Administració a promoure el coneixement de la llengua oficial i de la història d'Andorra, com a motor d'integració, voluntat que es formalitza a partir de l'any 1971. En aquest moment, els espanyols, procedents majoritàriament de Catalunya, Andalusia i Galícia, dupliquen els andorrans amb escreix. Aquest procés d'andorranització, nascut per preservar la identitat andorrana, culmina amb la creació d'un sistema educatiu públic andorrà. El Consell es mostra favorable a la integració de les primeres i segones generacions nascudes al país, per equilibrar la peculiar composició per nacionalitats de la societat, on els andorrans queden reduïts a menys del 30% en finalitzar la dècada dels vuitanta.

En l'àmbit polític, els efectes de l'al·luvió immigratori són força més complexos d'analitzar, però van tenir la capacitat de forçar el canvi institucional necessari que va concloure amb l'adopció d'una Constitució, tot mantenint l'estructura política de copríncipat. L'any 1973, els coprínceps es reuneixen per primera vegada a la història, a la localitat francesa de Cahors, i veuen la necessitat d'adaptar les institucions a la nova realitat socioeconòmica. Dos anys després, el Consell decideix renovar l'Administració pública i afronta un procés de reforma institucional per dotar l'Estat d'estructures democràtiques. Les primeres accions consisteixen en l'ampliació del cens electoral, l'any 1977, concedint els drets polítics a la primera generació nascuda al país; un any després, amb la creació de la setena parròquia, s'augmenta el nombre de representants en el si del Consell General. L'any 1982, en un primer intent d'assolir la separació de poders, es crea un Consell Executiu, embrió del que esdevindrà el futur govern. Finalment, l'any 1993, s'adopta la Constitució, que ratifica el Copríncipat parlamentari com a règim polític d'Andorra.

Els canvis legislatius, que durant els anys noranta es fan en matèria de nacionalitat, permetran integrar un important segment de població estrangera, majoritàriament espanyola. La posició relativa dels andorrans en l'estructura demogràfica millorarà sensiblement com a conseqüència d'aquest procés d'integració, però cal esperar el canvi de mil·lenni perquè esdevinguin de nou el primer col·lectiu nacional. L'actual crisi econòmica, que ha afavorit la marxa de nombrosos estrangers, juntament amb els efectes de les lleis de nacionalitat de 1993 i 1995, han fet augmentar la participació andorrana, que actualment assoleix la meitat de la població.

Conclusions

Andorra ha conegut grans onades migratòries durant el segle xx, amb dues fases ben diferenciades. A una primera fase en què actua com a país emissor de persones, li'n segueix una altra en què es comporta com a territori receptor. En totes dues, Andorra s'ha beneficiat d'un flux d'idees, aportades tant pels que van marxar com pels que van venir, que ha contribuït a la transformació i modernització de l'Estat, que ha hagut d'adaptar les seves estructures a la nova realitat socioeconòmica.

Aquesta transformació, que s'assoleix en el decurs del segle passat, ha exigut integrar progressivament els immigrants, tot reafirmant el sistema de copríncipat, tal com consagra la Constitució de 1993. Durant tot el procés evolutiu, en què el país canvia la base productiva i l'estructura social, es manté el règim polític de copríncipat, d'origen medieval, com la principal senya identitària d'Andorra.

S'ha d'entendre la identitat andorrana com un concepte canviant al qual les migracions han afegit nous valors. Les migracions han tingut transcendència en el desenvolupament nacional, a nivell social i econòmic, ja que han mostrat capacitat per modelar la identitat i enriquir la societat transformant-la en una nova realitat. L'obligada democratització de les institucions ha anat aparellada amb un canvi identitari en què les migracions han actuat de contrapès, com si d'una balança es tractés.

Tot un seguit de personatges, tant els que van emigrar com els que han vingut de fora, han deixat la seva empremta en la societat andorrana, contribuint al desenvolupament de la societat civil i impulsant la modernització de l'Administració i la democratització de les estructures de l'Estat. La relació de persones presentades en la ponència, que amb les seves idees han contribuït d'alguna manera al canvi identitari andorrà, no pretén ser exhaustiva. De ben segur que falten alguns noms, però resulta indubtable que tots els citats han estat persones rellevants i han tingut un paper destacat en el procés històric andorrà.

Bibliografia

BADIA, Francesc (1997). «El refugi de clergues i religiosos a Andorra durant la persecució religiosa de 1936-1939», Societat d'Estudis d'Història Eclesiàstica Moderna i Contemporània de Catalunya. Diputació de Tarragona.

BAULARD, René (1934), *La Gendarmerie française dans les Vallées d'Andorre (18 août-9 octobre 1933)*. Perpinyà: Imp. Catalane.

BARÓ, Ladislau (2006). «L'Andorra de la primera meitat del segle XX», *De la prehistòria a l'Edat Contemporània*. Barcelona: Edicions 62.

BATALLA, Josepa; Mercè CASALS; Joan R. MICÓ (2004). *La immigració a Andorra*. Andorra: CRES i Pagès Editors.

CAIRAT, M. Teresa (2015). *El síndic Cairat, el meu padrí*. Andorra: Ed. Andorra.

COMBARNOUS, Gaston (1933). *Les Vallées d'Andorre. Voyage aux états Lilliputiens*. Montpellier: Ed. Les Chênes Verts.

COMAS D'ARGEMIR, Dolors (2002). *Andorra, una economia de frontera*. Lleida: Pagès editors.

ESTIVILL, Jordi (1979). *La immigració a Andorra* [inèdit]. Andorra: Govern d'Andorra.

LLUELLES, M. Jesús (1991). *La transformació econòmica d'Andorra*. Barcelona: Editorial L'Avenç.

— (1993), «L'économie de l'Andorre et la place des minorités ethniques», *Les Minorités Ethniques en Europe*. París: Le Harmattan, p. 279-283.

— (2004), *El segle XX. La modernització d'Andorra*. Andorra: Pagès Editors i Cambra de Comerç d'Andorra.

— (2010), *Impacte de la immigració a Andorra*. Govern d'Andorra.

PUJADAS, Joan Josep (1995). *Identitat social i construcció nacional a Andorra* [treball inèdit]. Govern d'Andorra.

PARTE, Isabel de la; David MAS (2000). *La casa a Andorra. Dues històries de família*. Andorra: Editorial Altafulla.

RÍOS, Fernando de los (1920). *Vida e instituciones del pueblo de Andorra. Una supervivencia señorial*. Madrid: Revista de Archivos y Museos.

ROS, Francesca (2001) *Evolució, estructura i dinàmica demogràfica andorrana*. Andorra Col·lecció Monogràfics de Geografia núm. 7. Govern d'Andorra.

SÁEZ, Xavier (2004). «La consolidació: de 1970 al segle XXI», *El segle XX. La modernització d'Andorra*. Lleida: Pagès Editors i Cambra de Comerç d'Andorra, p. 239-441.

SORIANO, Amparo (2006). *Andorra durant la Guerra Civil Espanyola*. Andorra: Consell General d'Andorra.

TAPINOS, Georges (1987). *Rapport sur l'immigration en Andorre. Diagnostic et perspectives* [inèdit]. Govern d'Andorra.

Notes

- 1 M. Jesús LLUELLES, (2010), *Impacte de la immigració a Andorra*, Govern d'Andorra.
- 2 Fernando de los RÍOS (1920), *Vida e Instituciones del pueblo de Andorra. Una supervivencia señorial*. Madrid, p. 14.
- 3 Gaston COMBARNOUS (1933), *Les Vallées d'Andorre. Voyage aux états Lilliputiens*, Montpellier, p. 68 i s.
- 4 M. Teresa CAIRAT (2015), *El síndic Cairat, el meu padrí*, Andorra, Editorial Andorra.
- 5 Xavier SÁEZ (2004), «La consolidació: de 1970 al segle XXI», *El segle XX. La modernització d'Andorra*. Lleida, Pagès Editors i Cambra de Comerç, Indústria i Serveis d'Andorra, p. 239 i s.